

Arany János első olvasmányai és költészete

KOROMPAY H. János

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, emeritus professor
ORCID 0000-0002-4712-4655

János Arany's first readings and poetry

Abstract | The *Psalterium Ungaricum*, SZENCI MOLNÁR Albert's 1607 translation, was an important inspirational text for the Calvinist ARANY János (1817–1882), who sang these psalms on Sundays. He studied and taught them at school and quoted them in his treatise prose and letters. Conscious or unconscious links have preserved the characteristic images and expressions of the psalms, creating generic and poetic connections.

At the beginning of his career, Arany himself belonged to the group of poets described in his literary historical retrospective: after completing the 'poetica classis', they wrote on a subject that had been agreed upon ahead of time, or wrote birthday greetings or funeral eulogies. This was typical of the followers of CSOKONAI VITÉZ Mihály (1773–1805), a tradition also continued by ARANY. His entire oeuvre featured attention to poetic language, including rhyming and wordplay.

His autobiographical letter mentions French authors he had read in his youth. The story *La Coquette et l'Abeille* (*The Coquette and the Bee*) from Jean-Pierre Claris de Florian's collection of *Fables* may have been a precursor to *The Romance of the Bee*. In the satire *The Lost Constitution* (1845), the critique of the hypocrisy of the freethinkers is close to the critique found in MOLIÈRE's *Tartuffe*. In his birthplace, in Nagyszalonta, Arany wrote some epitaphs which have survived through others' correspondence, although their authenticity is doubtful. A textual comparison with later poems proves that these poems could indeed have been written by Arany.

Keywords | ARANY János, psalm, poetic predecessors, French model, epitaphs

* Készült az *Arany János kritikai kiadás* K 128.602. számú NKFI pályázatának keretében.

„**A** zsoldárokat [...] emlékezetem meghaladó idő előtt, hallásból már elsajátítottam” – áll Arany János önéletrajzi levelében.¹ A még írni-olvasni tudás előtt megismert szövegek bibliai és népköltészeti jellegűek: zsoldár, mese, monda és népdal voltak. Az utóbbiakról számos alkalommal írt, a zsoldárokról, jellemző módon, jóval kevesebbet. (Az *elveszett alkotmány* Rák Bendéje csak két éves iskolába járás után jutott el odáig, hogy elmondhatta: „Tudtam az úri könyört, hiszek-egyvet, tudtam az első / Száz zsoldár szövegét”.²)

Irodalomtörténeti összefoglalásában Arany így fogalmazott:

A *vallási költészetben* nevezetes tünemény a zsoldároknak fentebb említett fordítása Molnár Albert által (1607), mely nemsokára a magyar reformátusok részéről általánosan előnn fogadva. S valóban ez énekek meg is érdemlék, hogy köztulajdonná váljanak. Egy katolikus író (Toldy) elfogulatlan ítéletét idézzük: „E zsoldárok, úgymond, költői irodalmunkban tartalmasság és mély vallásos érzés kifejezésével jeleskednek. Alaki tekintetben pedig, úgymint a *schémák* külömbféleségére (130-féle versalak), a rímre és nyelvbeli előadásra nézve: epochális munka” stb.³

1882-ben az új zsoldárszövegekről a következő véleménnyel volt: „Részemről azt hiszem, Molnárt elég lett volna egészen szokatlan archaizmusaitól megszabadítani; mert az ő szövegét a nép már szinte egyenesen Szent Dávidénak tartja, s úgy tiszteli.”⁴

A *Psalterium Ungaricum* Arany számára is epochális jelentőségű volt. Ezt énekelte vasárnaponként; ezt tanulta, majd tanította az iskolában; ezt idézte értekező prózájában és leveleiben. Számára több volt, mint köztulajdon: második anyanyelve volt. Egyik alkalommal például a szintén református Szabó Károlynak a *Koszorú* „Nyílt levelezés”-ében válaszolt a 146. zsoldár 2. versszakával: „Egy emberben se bizzatok, kibben segítség nincsen.”⁵

De hogyan viszonyult Arany költészete a zsoldárokhöz?

1 Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. jún. 7., in ARANY János, *Levelezése: 1852–1856*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, Arany János összes művei 16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 554–565, 555. A továbbiakban: AJÖM XVI.

2 ARANY János, *Összes költeményei*, 2 köt., kiad. SZILÁGYI Márton, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), Arany János verseit ebből idézzük ott, ahol az új kritikai kiadás még nem jelent meg.

3 ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban*, in ARANY János, *Prózai művek I.*, kiad. KERESZTURY Mária, Arany János összes művei 10 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 446–531, 484. A továbbiakban: AJÖM X.

4 ARANY János, [*Új zsoldárszövegekről*], in ARANY János, *Prózai művek 2.*, kiad. NÉMETH G. Béla, Arany János összes művei 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 555, 555. A továbbiakban: AJÖM XI.

5 Arany János Szabó Károlynak, *Koszorú*, 1864. aug. 7., in ARANY János, *Levelezése: 1862–1865*, kiad. Új Imre Attila, BARTÓK István, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, GLANT Tibor, KOROMPAY H. János és SZÖRÉNYI László, Arany János összes művei 18 (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2014), 969–970. A továbbiakban: AJÖM XVIII.

Irodalmunk 16. századi múltjáról szólva megemlítette Farkas Andrást, aki „a magyar nemzet viszontagságait a zsidókéval összehasonlítván, amazt jóra inti”.⁶ Horváth János szavaival:

A két nép történetének párhuzamba állított szakaszai ezek: a zsidók kijövele Egyiptomból Kánaánba, a miénk Szkítiából Magyarországra; jó királyok után a hálátlan zsidó nép hanyatlása és küszködése a babiloni fogságig: a magyaroké Attilától, majd Szent Istvántól a török pusztításig; – haladék a megtérésre a zsidóknak, Istentől rendelt próféták és szent fia által, s ennek megöleése után még negyven esztendeig, míg végre rájuk indítá a római császárt: nekünk tanítók által, kik hirdetik az igét, hogy Krisztus a mi egyetlen üdvösségünk.⁷ [...] Az a bibliai alapú protestáns történelemszemlélet, mely már Farkas András zsidó–magyar párhuzamával megkezdődött, azóta mélyült és kizárólagosabbá lett.⁸

Az újabb történeti kutatás 38 olyan 16. századi magyar egyházi szerzőt talált, aki ehhez hozzászólt,⁹ Arany tehát olyan hagyományt folytatott, amely a reformáció korával kezdődött. Az általa írt magyar irodalomtörténeti kivonatban olvashatjuk:

Batizi András, Szegedi Gergely, Sztárai Mihály a vallási költészetben jeleskedtek. Az általok szerzett énekeket soká használta, – részben ma is használja – a reformált egyház. Így például a 43-ik dicséret [a „Jövel szent lélek Űr Isten” kezdetű] Batizi műve. [...] *Székely István* Dávid zsoldárait fordította le (1552). A XLII. zsoldárt így kezdi: „Miképen a gím-szarvas rikolt a vizekre, akképen az én lelkem te hozzád kívánkozik, Isten!”¹⁰

Nem lehet véletlen, hogy *Az elveszett alkotmány* így kezdődik: „Férfiat énekelek, ki sokat s nagy-messze rikoltott”.

A később Auschwitzban elpusztított Pollák Miksa *Arany János és a Biblia* című, 1904-ben megjelent munkájáról Riedl Frigyes a következőket írta: „Sok találó analógiát hoz föl, de egészben véve az általa felsorolt példáknak csak fele mondható némi valószínűséggel igazi átvételnek.”¹¹ Ahhoz képest, hogy a könyv igen sok párhuzamot sorol fel, ezt a minősítést is jelentős elismerésnek tekinthetjük. Itt következő összehasonlításaink további zsoldár-hatásokra is rámutathatnak.

6 ARANY, *A magyar irodalom története...*, in AJÖM X, 478.

7 HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, in HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti munkái 2*, kiad. KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára, Osiris klasszikusok, 7–507 (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 45. A továbbiakban: HJIM II.

8 Uo., 304.

9 ŐZE Sándor, *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon* (Budapest: Magyar Napló, 2016), 140.

10 ARANY, *A magyar irodalom története...*, in AJÖM X, 474.

11 RIEDL Frigyes, „Arany János és a Biblia: A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságának kiadványa. Írta dr. Pollák Miksa soproni rabbi. Budapest, 1904.”, *Budapesti Szemle* 119 (1904): 144–152, 143.

1843-ban Szilágyi István neve napjára írt köszöntésének 2. részében Arany a 109. zsoltár 14. versszakát jelszóként idézte:

Az én térdeim ellankadnak
Böjtölés miatt elszáradnak[.]

Mint ahogy a mottóként szereplő Csokonai-verset átköltötte Arany,¹² a zsoltár versszakát is módosította. Az idézetben „ellankadtak” helyett „ellankadnak”, „tántorognak” helyett „elszáradnak” került. „Valólag ez keserves rész – kommentálta a szöveg –, jaj azoknak, kik telljes életökben ezt olvasgatják.” A *Biblia* akkori kiadása így szól: „Az én térdeim tántorognak az étlenség miatt, és az én testem megszáradott; mivel nedveség nintsen bennem!”¹³ A jelszó átalakítása a Csokonai-vers által bevezetett *Ajánló versek* lezárásához illeszkedik: „Ázért tehát igyunk / Mivel hogy nem tudgyunk / Iszünk é jövendőben.”

A zsoltár humoros kontextusban való idézését megerősíti egy református ének átalakítása. Az akkor 406., ma 318. számú („Én Istenem, benned bízom” kezdetű) dicséret 6. versszakában ez áll:

Nincs orvosság halál ellen
Patikában, vagy más helyen,
Széles mezőn, drága kertben[.]¹⁴

A *bajusz* című versben pedig ez:

Nincs orvosság patikába,
Széles mezőn, drága kertben,
Vagy más helyen, [...]!¹⁵

Feltehető, hogy Arany fiatalkori, elveszett verseiben is voltak hasonló szövegmódosítások. Másrészt, költészete és a zsoltárok közötti kapcsolat öntudatlanul is születhetett. Ilyen lehetett az *Érzékeny búcsu*, amelynek „Vén kabátom, oh, miért hagysz engem el?” nem áll messze a 43. zsoltár 2. versszakának „Uram, engem miért hagyál el?” kérdésétől. S ilyen a 136. zsoltár 7. versszakának képe: „Ki nagy szép lámpásokat / Fenn az égen alkotott”, amely a *Bolond Istók*ban tér vissza: „Hogy vége lett, mélyen,

12 SZILÁGYI Márton, „»Alkalmatosságra írott versek«, avagy vidám férfikompániák humora: Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány”, *Bárka* 11, 5. sz. (2003): 53–62, 57.

13 'Sóltárok' Könyve CIX. 24. Hivatkozott kiadás: *Szent Biblia, az-az Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltott egész Szent Írás*, Magyar nyelvre fordítatott KÁROLYI Gáspár által, és mostan a' basileai ki-adás szerint ezen formában ki-botsáttatott (Pozsony–Pest: Patzkó Ferenc József, 1803), 776. A továbbiakban: *Szent Biblia*.

14 MÁTÉ János, főszerk., *Magyar református énekeskönyv* (Budapest: Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata, 1996), 448.

15 Horváth János Voinovich Gézának, Budapest, 1952. febr. 7., vö. PAPP Vilmos, „Ismeretlen levél Arany Jánosról”, *Reformátusok Lapja* 37, febr. 28. (1993): 1, 1.

hosszan sohajtott / Felnézve a menny tűz lámpásihoz”,¹⁶ és a 65. zsoltár 8. versszaka: „Hegyek és halmok vigadoznak / Nagy bőv termésekkel”, amelyet a *Toldi szerelme* visszhangoz, mintegy rámutatva az idézetre: „Előttem is állnak nagy hegyek és halmok” (IX. 1.).

Az, hogy a már jól ismert énekelt zsoltár egyik kulcsszava kontextusával együtt hogyan tér vissza Arany költészetében, a *Szent László fűvének* egyik, Pollák Miksa könyvében nem szereplő¹⁷ példája mutatja:

Az kútfejeket az szép völgyeken	A mit elmondott, azt meg is cselekedte,
Te fölséged rendelte nagy szépen,	A szép kútfejeket mind kiűritette,
Az patakoc kic innen kiczordulnac,	A folyóvizeknek elszelé futását,
Az hegyec között zengedezve folynac. ¹⁸	Zöld méreggel vonta be a tavak hátát. ¹⁹

(104, 5.)

Ehhez hasonló a *János pap országa*, amelyet Arany nem vett föl 1856-ben megjelent *Kisebb költeményei* közé. Keletkezéséről keveset tudunk, utolsó versszakában foglalt kritikája azonban közel áll a 17. zsoltárhoz, amely így énekel: „Mert én álnoksággal nem járok”, „Nem járok az gonosztévővel”, „Ótalmazz ellenségeimtől”,

Ments meg kezdeddel ezektől,	Most is vannak, akik ilyen
Az kic élnec czac ez világnac,	Hizlalóba vágnak:
Es czac ő hasoknac szolgálnac,	Lomhán a gyomornak élni
Ez gondgyoc tellyes szivekből.	És élni az ágyanak;
Mert eleget adsz ő testöknc,	Kik előtt, a hashoz mérve,
Kikvel tölthetic hasokat,	A haza sem drága,
Hizlalhattyác magzattyokat,	S midőn ez küzdésre készti,
Még unokájokis eltelnc. ²⁰	Felsohajtnak: jöjj el, jöjj el
(17, 7.)	János pap országa.

Az *Álom – való* egyik képe azt a 130. zsoltárt idézi, amely „siralmas mélységből” kiált;²¹ a vers pedig a „Ködös, hideg éjjel / Nehézkedik rajtam sírhalom terhével” állapotát, a „Mintha fenteregnék mély folyó medrében” rémálmát festi. A zsoltár azt kérdezi, hogy

16 ARANY János, *Elbeszélő költemények*, kiad. TÖRÖK Zsuzsa, Arany János munkái (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019), 403. A továbbiakban: AJM EK.

17 Uo., 816–818.

18 SZENCI MOLNÁR Albert, *Költői művei*, kiad. STOLL Béla, Régi magyar költők tára: XVII. század 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó 1971), 240. A továbbiakban: SzMA.

19 AJM EK, 53.

20 SzMA, 49.

21 Uo., 300.

Ha Uram, bününc szerint
Minket büntetnél meg,
Uram ez világ szerint
Ki álhatna úgy meg?²²

A vers pedig azt mondja ki, hogy „Ott a bűn, ki rég eldobta az álarcot / S az igazság ellen nyiltan visel harcot.” A zoltár és a vers szereplője hasonló helyzetben van, az összetartozás kulcsszava pedig a „verraszto”:

Mint az verraszto éyjel
Az virrattát várja.²³
(130, 3.)

Hosszu az éj, hosszu; messze még a holnap
A sötétbe néző szegény virrasztónak.

Tudjuk, hogy a *Toldi*ban Miklós életének alapja és biztosítéka Istenben való hite. Pollák Miksa összevetéseinek egyik legfontosabbja a IV. ének eleje, amely a 42. zoltár (különösen néhány parafrázis) első versszakával függ össze:

Mint a hímszarvas, kit vadász sérte nyillal,
Fut sötét erdőbe sajtó fájdalommal,
Fut hideg forrásnak enyhítő vizére,
És ezerjófűvet tépni a sebére [...].

Mint az szép hives patakra
Az szarvas kívánkozik,
Lelkem úgy ohajt Uramra,
Es hozzá foházkodic.²⁴

„De hiszem az Istent, az árvát sem hagyja” – mondja Miklós Bencének ugyanebben az énekben. „Mert ő az árváknak attyoc” – teszi hozzá ehhez Pollák a 68. zoltár 3. versszakát,²⁵ amit a 26. zoltár elejével egészíthetünk ki: „Azért hiszem az Istent, / Hogy ő engemet megment / Mindennemő háborutul.”²⁶

Arany maga nevezte meg a Petőfinek 1847 februárjában küldött idézet forrását, amely szerint „Dicsérnek téged, »még a csecsszopók is« mondja a VIII-dik zoltár”.²⁷ Ez szerepel már a *Toldi* ugyanezen énekében, ahol Miklós Bencének tervezi jövőjét:

Rólam is hall még hírt, hogy mikor meghallja,
Még a csecsszopó is álmélkodik rajta:
Akkor anyám lelke repes a beszéden,
Csak meg ne szakadjon szíve örömében.”

22 Uo., 301.

23 Uo.

24 POLLÁK Miksa, *Arany János és a Biblia* (Budapest: MTA, 1904), 45; SzMA, 109.

25 POLLÁK, *Arany János...*, 45; SzMA, 160.

26 SzMA, 69.

27 POLLÁK, *Arany János...*, 46; Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. febr. 28., in ARANY János, *Levelezése: 1828-1851*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, Arany János összes művei 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 58-60, 60. A továbbiakban: AJÖM XV.

Miklós édesanyja iránt való aggodalma nemcsak itt, hanem a VI. ének végén is jogosnak bizonyul. Izgalmánának, fájdalmának leírása a 73. zsoltár szavaival történik. Ott az éneklő afölött bosszankodik, hogy „az hitlenec / Illy nagy jo szerenczében élne”,

Azért gonosz az ő dolgot,
Kevélség minden szándékoc,
Gonosságokkal kérkedne,
Nagy göggel főnnyen beszélne.²⁸

A *Toldi* esetében ez Miklós rosszakaró testvérbátyjára vonatkozik. Édesanyjuk a kedvesebb fiú üldözése és elvesztése feletti kínjában szenved:

Nem! ezt ő nem hallja. Eltűntén fiának
Gyöngé lábainai megtántorodának,
Lehanyatlott szépen a megvetett ágyra:
Isten tudja, meddig tart az ájúlása.

Ennek leírása ugyanennek a zsoltárnak szavaival történik:

De én czac nem félre hayléc,
Ugy megtántorodéc lábam,
Járásomban ugy megbotlam,
Hogy czaknem szörnyen ledöléc.²⁹
(73, 1.)

A VII. ének kezdeti bátorítás: „Kinek az ég alatt már senkije sincsen, / Ne féljen: felfogja ügyét a jó Isten” – a 118. zsoltár 3. versszakát visszhangozza: „Az Úr Isten vagyon énvelem, [...] Hát kitől kelljen nékem félnem?”³⁰ – Ugyanez Miklós győzelem utáni magatartásában is megnyilvánul: „Jó az Isten, jót ad” – válaszolja a királynak, a 25. zsoltárt idézve: „Jó és igaz az Úr Isten / Mindörökkön-örökké”³¹ Igen jellemző Arany szerkesztő művészetére, hogy amikor a Benczének tett korábbi jóvendülés megvalósul, és végre találkozhat anyja és fiú, szintén a zsoltár szavaival történik az ünneplés: a „terhes fölhő” – „terhes fölleg” jelzős szerkezet hasonlatként való ismétlése és az „essőket” és a „zápor” megfelelése vezet erre rá:

Ki ez világ végéről
Támaszt terhes fölhöket,
Az földet hinti fellyöl,
Midön boczát essöket [...].³²
(135, 4.)

Végre a nagy öröm, mely szívöket nyomta,
Mint a terhes fölleg, mérgét kiontotta,
Szemökből a zápor bőségesen hullott [...]!
(XII, 17.)

28 SzMA, 174, 175.

29 Uo., 174.

30 POLLÁK, *Arany János...*, 47.

31 Uo., 50.

32 SzMA, 307.

Ez a párhuzam nem pusztán stiláris, hanem a következő versszakból kiderül az ihlet tudatossága is:

Miklós pedig monda: „nem megjövendöltem,
Hogy előbb vagy utóbb bajnok lesz belőlem?
De nem köszönöm azt magam erejének:
Köszönöm az Isten gazdag kegyelmének. (XII, 18.)

Az idézett 135. zsolttár címe: „Intés az isteni diczéretra”; 8. versszaka szerint pedig „Szól-gainac az Isten / Megkegyelmez kegyessen.”³³

A Világos után való versek egyre személyesebbek lesznek. Arany Tisza Domokosnak 1852 nyarán írta, tanítványa verseinek bírálatában: „»Egy tölgy tetejére felakasz-tott lant« e képpel nem vagyok megelekedve. Fűzfákra aggatott hegedű használtatik a babyloni fogság óta: ez más.”³⁴ Ez a levél nemcsak kritika, hanem egyszerre utalás a *Bibliára* és saját jelenbeli költészetére is. „A' Babilonnak folyó-vize mellet [!] ott ülünk vala, és sirunk vala; mikor meg-emlékeznénk a' Sionról. A' fűz-fákra fel-függesztjük vala hegedűnket, *Babilonnak* közepette.”³⁵ A 137. számú, „Panasza az lévitáknak az babilóniai fogságban” című zsolttár első versszaka a Világos után első vers, *A lantos* egyik forrása. „A »babyloni vizek elegiája« volt ez: misem lehete jogosabb a költészetben” – írta Arany 1860-ban *Bulcsú Károly költeményeit* bírálva, „[a] közelebb lefolyt tíz év” költészetéről elmélkedve.³⁶ Ennek a versnek két részlete is megfelel a zsolttárnak:

Hogy az Babyloni vizeknél ültünc,
Ott mi nagy siralomban kesergettünc,
Az szent Sionrol megemlekeztvén,
Kinél gyönyörűségéb hely ninczen.
Az nagy bünac és bánatnac miatta,
Hegedűnket függesztettünc fűzfákra.³⁷
(137, 1.)

Vagy ha más nincs, egy magános hárfá,
Ringató dalt búgni fájdalmára?
Egy rideg lant, melynek hangja mellé
Halt reményit el-elénekelné?

Függ lantja fűzfa gallyán: repedt öblén a szél
Vadul végignyargalván, örülteket beszél [...].

A *fűzfa* szó a cáfolhatatlan kapocs e között a költemény és a zsolttár között, amely a zsidó nép fogságát idézi fel. Ugyanez a kontextus magyarázza meg a „Csak a leghitványabb fűzfaverset adsza” (*Alkalmatosságra írott versek*) és a „Tűzd árva fejedre a fűzfa-babért” (*Az új magyar költő*) jelentését.

A lantos második részlete egy másik zsolttárt idéz:

33 Uo., 306, 307.

34 Arany János Tisza Domokosnak, Nagykőrös, 1852. júl. 13., in *AJÖM XVI*, 74–75, 75.

35 'Sóltárok' Könyve CXXXVII. 1-2., in *Szent Biblia...*, 792.

36 ARANY János, *Bulcsú Károly költeményei*; in *AJÖM XI*, 107–121, 107.

37 SzMA, 311.

Minden házait földre lerontották,
Kietlen pusztaságra fordították.³⁸
(79, 4.)

Most, aminek örüle, kietlen pusztaság!
Megváltozott körülé természet és világ,
[...] Keresné hajlokát, de csak romjait leli:
Alattok eltemetve tört házi isteni!

A Petőfit sirató *Emléklapra* baráti gyászja a 6. zsoltár elkeseredettségében fogalmazódik meg, amelyben Dávid saját halálától való megmentését kéri, a vers pedig az „özvegy árva nő” törekszik vigasztalni. Az első versszak „Ki miatt vagyoc búban”³⁹ sorára a költemény „Majd csak felszárjad a könny... ámde a bú?” válasza felel; a második strofa „Mert vagyoc nagy faydalmas”⁴⁰ sorára a „Szendén illessed fájalmát szívének”. Az ötödik versszak „Mert ha mindnyájan meghalunc, / S-ez világbol kimulunc, / Nincz emlekezeted / Senkinél az halálban”⁴¹ panaszát a vers címe és a következő strofa visszhangozza, szóismétléssel nyomatékosítva:

Elfáradtam bánatimban,
Egész éyjel sirtomban,
Köny hullatásimmal
Nedvesitem ágyamat [...] ⁴²
(6, 6.)

Repülj utadra most... de nem, ne még,
Szárítsd föl nedvesült szárnyaidat:
Nehéz vagy a könnyhullatás miatt,
Mellyel emlékeinek áldozék.

A gyász a *Letésem a lantot* című versben folytatódik, *A dalnok búja* pedig megismétli annak címét: a költő „Tehetetlen / Lantját letéski csüggedetten”, s a 137. zsoltár utolsó versszakát visszhangozza, kifejezéseiben folytatván *A lantos* című előzményt:

Te Babylonnac leánya meghidgyed,
Hogy még végre porhamuvá kell lenned,
Bodog az ki tenéked ez dolgot
Mefizeti ez méltatlanságot,
Ki öledből gyermekidet kirántya,
Es az erös kösziklához paskollya.⁴³
(137, 5.)

– „Haj! zönghet-é a szívnek húrja,
Midőn a bánat tépi, dúlja
S nem óva nyúl felé?
Ha durva kézzel gyöngé lantod
Kemény sziklához paskolandod:
Hármonia kel-é?”

Ugyanez a versszak szerepel a *Széptani jegyzetek*ben is, a következő indokolással: „Sokszor az elégia a vége felé ódai magasságra emelkedik [...] ama szép zsoltárban »Hogy a babyloni vizeknél ültünk«, mely [...] a nemzeti siralom után ily erős átokban tört ki”⁴⁴ Arany ezzel a műfaji minősítéssel nemcsak a zsoltárt, hanem saját versét is jellemzi.

38 Uo., 192.

39 Uo., 27.

40 Uo., 28.

41 Uo.

42 Uo.

43 SzMA, 312.

44 ARANY János, *Széptani jegyzetek*, in AJÖM X, 532–565, 558.

Arany már az előző évtized közepén, tehát pályakezdekéskor egy Byron-vers fordítását, *Az új görög dalnok* című betétet küldte el Szilágyi Istvánnak, és már itt az „elegico-óda” megjelölést használta: „ez oda – vagy elegico-oda – vagy micsoda, igen szép”.⁴⁵ Horváth János írja:

Ez a sajátosság líraiság nagyon illő lehetett Arany egyéniségéhez. A hallgatag ember érzelmei nem mindig múlnak el nyomtalanul, hanem felgyülemlenek s épp a ritka megszólamlás folytán tesznek szert bizonyos belső feszültségre. [...] Innen, hogy ritka megszólamlásai nem szenvedélyes, önfeladt, röppentyűszerű kitörések, hanem gondolatélményektől táplált huzamos lobogások: gondolkozó lángolások: „elegico-ódák”. [...] Aranyak, ki – úgy látszik – a komoly, érzelmes lírában kevés kísérletet tett, az eléje kerülő „igen szép” angol költemény nemcsak műfordítási alkalom, hanem ösztön lehetett egyúttal saját alanyi megnyilatkoztatására is.⁴⁶

Mindennek alapján elmondható, hogy a zsoldárok és Arany költészete között komoly poétikai összefüggések állanak fenn.

A *lejtőn* Szegedy-Maszák Mihály által közreadott elemzése számos költeménnyel hasonlítja össze Arany versét, a 69. zsoldár hatására azonban nem tér ki:⁴⁷

Ur Isten, segíts, es tarts meg engem,
Mert á vizec szintin lelkemig érne,
Közepin vagyoc az sáros mélységne,
Kiben czac nem elsüllyed én fejem.⁴⁸

(69, 1.)

Nem magasba tör, mint másszor –
Éltem lejtős útja ez;
Mint ki éjjel vízbe gázol
S minden lépést óva tesz.

Hogy az mély viz engem el ne nyeljen,
Se pedig föllyül reám ne borúlylon,
Ne merüllyec tengeri mélységben,
Az kútnac szája engem bé ne zárjon.⁴⁹

(69, 6.)

Az epikumhoz visszatérve a szófordulatok, jelzős szerkezetek, hasonlatok, rímpárok szempontjából a *Csaba királyfi* 1853-ban írt első dolgozatának első éneke a legjellemzőbb:

45 Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1845. dec. 4., in AJÖM XV, 21–24, 24.

46 HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése*, in HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti munkái 4*, kiad. KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára, Osiris klasszikusok, 737–924. (Budapest: Osiris Kiadó, 2004).

47 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Az átlényegített dal (*A lejtőn*)”, in *Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, szerk. NÉMETH G. Béla, 291–358 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972).

48 SzMA, 165.

49 Uo., 166.

Te mondhatatlan hatalmoddal
Az magas hegyeket,
Környül fogod mint egy abronczal
Erősítvén őket.⁵⁰
(65, 4.)

Az vadásznak ő töörítöl
Téged megment féltedben,
Az hamis nyelvec mérgettől
Megotalmaz kegyessen.⁵¹
(91, 2.)

Ur Isten látod ezeket,
Fedd meg vakmerőségeket,
Kezed szájokra ne ereszsze
Es tőlem Uram ne légy meszsze.⁵²
(35, 11.)

„Ótalom nekünk most Etele nagy széke,
Az ő háborúi legbiztosabb béke,
Mint kemény vasabroncs, egyedüli karja
Roppant birodalmát szépen összetartja.

Jaj! de ha ez abroncs egykor széllyelpattan...
Mert nem lehetetlen, – bár megfoghatatlan,
Mert ki egy világgal kénye szerint játszik,
Az nem földi pornak – az istennek látszik.

„Áruló! ármányos! aki vén létedre
Madárfogó lépet kensz hamis nyelvedre

Úgy lehet, az idő nincs is olyan messze,
Ámbár isten dolga, hogy meddig eressze

Ez a rímpár háromszor is ismétlődik a *Toldi szerelmében*: „Gyenge öreg testét ne törje oly messze, / Hanem őt az ifju Bencével eressze (VIII, 21.); „Maga nem mehet, – de Anikót oly messze / – Egy leányt egyedül – mégis hogy’ eressze? (VIII, 24.); „Kiált Kolos, írást mutogatva messze, / Hogy király nevében atyám beeressze” (XII, 69).

A 22. zoltárt folytatja a *Csaba királyfi* harmadik részének IV. és a *Buda halálának* IX. éneke:

Az ő szájokat én réam tátván,
Mint ragadozo sivo oroszlán,
Agyarkodnac, hogy engem torkokban
Béfalhassanac.⁵³
(22, 7.)

Zoárd pedig siratja Etelét hangosan,
Mint egy sívó oroszlán, üvölt magánosan
Sívó fenevadnak idegen pusztában

A 132. zoltár visszhangzik a *Toldiban* és a *Kapisztrán* című versben:

50 Uo., 155.

51 Uo., 216.

52 Uo., 92.

53 Uo., 61.

Mi fölme gyünc ez szent helyre
Es te sámoly széked előtt
Meghaytyuc az mi térdünköt [...].⁵⁴
(132, 5.)

Hanem im letészem széked zsámolyához
(Toldi VIII, 11.)

Borulának buzgó szívvel
Boldogasszony zsámolyához
(Kapisztrán)

A *Buda halála* utolsó sorai is zsoldár-ihletésűek:

Házadnac szentség ő ékessége,
Kinec öröcké nem leszen vége.⁵⁵
(93, 4.)

Mind a világvépig általa kimenjen
Népünk birodalma, neve, dicsősége!...
Örökkön örökké nem lesz soha
VÉGE.

A 41. zsoldár szerint Isten megtartja az embert, „Szépen fölgyogyitya, / Beteg ágyát forditya örömré / Es jó egészségre”, a 4. versszakban viszont az ellenségeket idézi, akik szerint az éneklő „Ihon fekszic az ő kór ágyába / Már föl nem kél soha”.⁵⁶ Arany hangsúlyosan, a *Leányomhoz* című vers kezdetén, és egyedül ott, a második, ritkább szót használja:

Kórágyon ott, nagy-betegen,
Halálhoz is már tán közel [...].⁵⁷

Az a 102. zsoldár, amelyik „Mint Pellican az pusztában” sorával⁵⁸ a *Hiú sovárság* „Vagyok pelikánja kietlen mezőnek” sorát inspirálta,⁵⁹ hatodik versszaka kezdetével: „Az én időm im elmuléc, / Mint az árnyéc, elenyészéc”⁶⁰ egy másik költeményt, az *1872 május 1* címűt is megihlette: „Az én időmnek egy szaka / Van már csak: a fagyos tél”. A zsoldár következő strófája pedig tartalmazza azt a rímpárat („Jelen vagyon az az óra, / Hogy dolga fordollyon jóra”)⁶¹ amely már a 4. zsoldárban megfogalmazott kérdés: „Ki vezérli minket az jóra? / [...] Jöjjön el az áldott óra!”⁶²

Ez megadatott Bezerédj Istvánnának, *A jóságos özvegynek*:

54 SzMA, 303.

55 Uo., 220.

56 Uo., 108.

57 ARANY János, *Kisebb költemények* 3., kiad. S. VARGA Pál, Arany János munkái (Budapest: Universitas Kiadó-MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019), 142. A továbbiakban: AJM KK3.

58 Uo., 233.

59 POLLÁK, *Arany János...*, 179.

60 SzMA, 234.

61 Uo.

62 Uo., 24.

És ez az érdem még kamatozott nálad,
Birta örökségét gyenge női vállad,
Áldozni, mikép őt, nemesen, köz-jóra,
Téged is oly készen lele minden óra.⁶³

Végül a „végez” – „véghez” rímpár két helyen jelenik meg a zsoldárokból: az elsőben és az utolsók között; Arany költészetében csak egy alkalommal, de központi jelentéssel. Egyik legfőbb törekvését a 138. zsoldár 4. versszakában találjuk:

Az mit az Ur egyszer végez
Az jo véghez
Megyen mindenüt.
Jo kedved megál, Ne haddel
Söt végezzel
Kezed munkáját.⁶⁴

A zsenge gyermekkorban megtanult életbeli szabály műveiben való nem teljesülését és az emiatti lelkifurdalást Arany versben és prózában is érezteti és magyarázza: „Melleste és körülé vannak / Romjai sok törött sohajnak, / Szárnyaszegett dalok, / Szelleme gyászos töredéki” (*A dalnok búja*); s amit ez az idézet mottóként bevezet, *Összes költeményei* 1867-ben megjelent hatodik kötetének, *Elegyes költői darabjai* előszavában: „Szokatlan, hogy valamely író, ki még él s talán munkára sem képtelen, ennyi töredékkel lépjen közönség elé, mennyit e kötetben vesz az olvasó.”⁶⁵ 1879-ben a *Toldi szerelme* előszavát így fejezi be:

Időnkint néhány versszakkal tovább vittem a költeményt, bár remény nélkül, hogy valaha befejezzem; míg végre mostani kényszerített nyugalmam alatt rá vetém fejemet, hogy a munka befejezését megkíséreltem. Érdemes volt-e a fáradságra s nem jobb lett volna-e a töredéket „nagyreményű és sajnálatos” töredékek hagynom: azt már te fogod megítélni nyájas olvasó!

Ugyanezt a dilemmát látjuk az I. zsoldár és az 1881-ben írt *Sejtelem* között:

Mert ő olyan mint az jo termőfa,
Melly az viz mellett vagyon plantálva,
Ő idejében meghozza gyümölczét,
Es el nem szokta hullatni levelét,
Ecképpen az mit ez ember végez,
Minden dolgában megyen jo véghez.⁶⁷

Ifjúkori munkát öregen ne végezz,
Ha akarod, hogy jól menjen sora véghez,
Mert a keverék-mű a fejedre támad,
Inkább töredékek maradjon utánad.⁶⁶

(1, 2.)

63 AJM KK3, 378.

64 Uo., 314.

65 ARANY János, *Összes költeményei*, 6 köt. (Pest: Ráth Mór kiad., 1867), 6:3.

66 AJM KK3, 406.

67 SzMA, 18.

II. Csokonai nyomában

Már Voinovich Géza észrevette, hogy az *Irányok* II. részének elején Arany a „Csokonai előtt, alatt és után verselők hosszú sorát” jellemezte, amelyhez pályája elején ő maga is hozzátartozott.⁶⁸

Azon iskola volt ez – ha ugyan iskolának lehet mondani – mely egyenest a »poetica classicus« napi és heti gyakorlataiból cseperedett fel. Önteni a verset valamely feladott tárgyról, mint: „az év négy szaka” – „a reggel” – „az égő ház” – „a zivatar” – „a középszer” – „a fősvényesség” – „a hivalkodás” – stb. vagy valamely „patronus” nevenapjára örvendő, halálakor gyászéneket enyvezni össze, többnyire latinul, de olykor kivételesen magyarul is: ez volt a költészet műhelye, a költői hivatás criteriuma, hol az, ki a többi felett ügyesség, könnyűség által kitűnt, – kivált ha még azonfelül tanuló társait s a disznótorokat is tudta mulattatni furfangos vagy priapi versekkel – már az iskola falai közt megnyerte a felavató olajt; kilépvén pedig már előre némi nimbus várt rá az illető társas körökben, melyek ízlése nem kívánt jobbat.⁶⁹

Önéletrajzi levelében hasonlóképpen írt:

Valahára eljött a költészeti osztály s én halommal irtam verseimet. Sajnálom, hogy ezek közül semmi sincs meg; rectorom a tisztázatot magához vévén, fűnekfának mutogatván, s elvivén magával. Arra emlékszem, hogy mielőtt a nagyobb világ tudná, a szalontai kis világ s a környék már akkor úgy ismert, mint *afféle poétát*,⁷⁰

Arany ezt a hagyományt tanárként is folytatta. Nagykőrösön ilyen dolgozattípusokat adott: „A tengeri vész. Verses átdolgozás Csokonai után”; „A tavasz óhajta. Próza vagy vers, tetszés szerint”; „A tavaszi regg. Leírás versben vagy prózában”; „Az ősz. Leírás”; „A tavasz. Költői leírás. Folyó vagy kötött beszédben”; „A zivatar. Kötött alakú festés”; „A fősvény. Költemény”; „A tél. Festő költemény.”⁷¹ Sőt ennek a kezdetnek saját műveiben is fontos virágzása van: [*Szilágyi István nevenapjára*], *Télben, Ősszel, Téli vers, Ősz végén, Névnepre, Alkalmatosságra írott versek, Kies ősz, Ősz felé, Szép ősz, A reggel*.

„Tanítóim – szól az önéletrajzi levél –, a Debreczenben beszítt hajlamuk szerint, Csokonait tüzték elém példányul, kit igen szerettem, s Kovács Józsefet, kinek bámultam rímeit.”⁷² A *Bolond Istók* második részének 117. versszaka megfelel ennek a visszaemlékezésnek, s a „remekbe szépen” – „tesz épen” rím illusztrálja is az ifjúkori vonzalmat:

68 VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, kiad. TÖRÖK Lajos (Budapest: Universitas Könyvkiadó-MTA Könyvtár és Információs Központ, 2019), 24.

69 ARANY János, *Irányok*, in AJÖM XI, 154–170, 158.

70 Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. jún. 7., in AJÖM XVI, 554–565, 556.

71 [*A magyar dolgozatok címe és tárgyköre Arany János osztályaiban*], in ARANY János, *Hivatali iratok 1.*, kiad. DÁNIELISZ Endre, TÖRÖS László és GERGELY Pál, Arany János összes művei 13 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 211–218. A továbbiakban: AJÖM XIII.

72 Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. jún. 7., in AJÖM XVI, 554–565, 556.

Az első zsenge „Kis-Tükör” modorban
Nyolczéves gyermek dadogása volt;
Haladva, Csokonait vette sorban,
„Légy-pókcsatáról” víg eposzt dalolt;
Majd irt „Regét” is, mely az ősi korban
Egy képzelt várrom odvából huholt:
Kovács műasztalos remekbe szépen
„Rakott” riméből is tűzre tesz épen.⁷³

A *Hármas kis tükör* sokak, így Arany számára is jól ismert tankönyv volt, amit a *Naiv eposzunkban* olvasható megjegyzése igazol: „Mátyás előtti királyait, vezéreit elfeledte a magyar; s a mi keveset az »Isten ostoráról« tud, nagyrésztben, s talán egészen, Losonczi István népszerű könyvének köszöni”.⁷⁴ Első királyaink felsorolása így kezdődik:

Szent István, és Péter, kegyetlen Abával.
András, Első Béla, Salamon, Geizával,
Ez után Szent László a' Könyves Kálmánnal,
Ki kegyetlenül bánt jó Attyafiával.⁷⁵

A diákok számára – könnyebb megjegyzés céljából – versben készült visszatekintés nem áll messze a Tinódi-hagyománytól, a 12 szótagos sorokat ugyanazzal a raggal rímelve. Ez a tankönyv lehetett Arany egyik mintája arra, hogy 1843-ban a Szilágyi István neve napjára született köszöntője végén szalontai társaságának tagjait így mutassa be:

Epilogus:

Finis rei operae
Jó bűvó hely a Csere
Jó boros pince Csere
Azért él úgy, mint here
Azért van sok korhele
Evő-ivó embere,
Allgemeine kenyere
Pécsije és Zvikkele
Morgalmas Pap Emere,
És szűz Rozvány Endere,

73 AJM EK, 402.

74 ARANY János, *Naiv eposzunk*, in AJÖM X, 264–274, 264.

75 LOSONCZI István, *Hármas kis tükör* (Pozsony, 1773), 101.

Klassicus Demetere,
Rectora Correctere
Cigány eskütt embere (F. M.)
Und so weiter – cibere.⁷⁶

A *Csere* – *here* rím visszatér Arany következő költeményében is: „Hisz ha feldölsz, élé- nekli Csere, / Hogy te, mint ő, nem valál csak here” (Sz. Pálnak B. Pálhoz küldött 1-ső levele), az „und so weiter” pedig a személyesen tapasztalt pesti emlék felidézését zárja *Az elveszett alkotmányban*:

Hoztak is étlapokat fölül írva kövér: HONI ÉTLAP,
(Speis-zettel) Levesek (Suppen) Brodsuppe, und Gersten-
Suppe, und so weiter. . . vagy, uram jeminé, mi beszéd ez!

A második *Epilogus* az *Őszikék* ismert versének címeként keretezi be a pályakezdet és a közeledő vég közötti életművet.

Arany Csokonairól nem írt tanulmányt, talán azért, mert túl közel volt hozzá. Irodalmi visszatekintésében azt írta, hogy „nem volt Csokonai-iskola. Utánzója ennek annyi, mint a fűszál: hánynak ismerjük ma csak nevét is?”⁷⁷ Ő is követte a debreceni költőt, akinek jó néhány ríme megtalálható a költészetében. Néhány példa:

Rajta, nemes lelkek! álljunk ki a gátra, Már Európában tsak mi vagyunk hátra ⁷⁸ (Marosvásárhelyi gondolatok)	No, ez eddig jól van; de van egy még hátra: S már ott maga kell ám a legény a gátra. ⁷⁹ (Rózsa és Ibolya)
---	--

76 Voinovich Géza jegyzete: „A »Csere« buvóhely, erdő, Szalonta határában. – Csere József kántor volt, Pécsi Lajos fűszeres – ezért a célzás a sóra; egy szekrényében állítólag levelezését tartotta, – kiderült, hogy italokat. – Zwiczel József orvos, borozó cimborá; Rozvány Endre atyja boltjában dolgozott, nagyon utána vetette magát a fehércselédeknek; Zsugovics Demeter a görög [?] város görög boltosa, rosszul, de szívesen beszélt deákul; Pap Imre üveges boltos; a »cigány esküdt« Fekete Mihály, barna. fekete ember, innen ragadt rá a tréfás elnevezés.” Vö. ARANY János, *Zsengék, töredékek, rögtönzések*, kiad. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952), 206. A rímpár köz-költészeti eredetéről egy Arany által is megörökített dal kapcsán: Csörsz Rumen István, „»...melyben a dal megfoghatat«: Arany János *Dalgyűjteménye* (1874) mint ihletforrás”, in „...és palota épül a pusztá beszédből”: *Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról*, szerk. GÁBORI KOVÁCS József és MAJOR Ágnes, 163–212 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017), 201–202.

77 ARANY, *Irányok*, in AJÖM XI, 157. Néhány évvel később Arany „Csokonai-iskoláról” beszél: a Ráday Pál istenes énekei „a nyelvkezelésben, a költői technikában szembe ötlő haladást tanúsítanak, elannyira, hogy alig lehetne őket megkülönböztetni a reformátusok azon templomi énekeitől, melyek egy egész századdal később, s már a Csokonai iskolájában növelkedett versszerzők ügyessége által keletkeztek”. Ráday Gedeon, in AJÖM XI, 504–511, 506–507.

78 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Összes művei, I: Költemények*, kiad. DEBRECZENI Attila, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), 430. A Csokonai-verseket ebből a kiadásból idézzük.

79 AJM EK, 21.

Akire szunnyasztó mákját bőven ejti,
Fáradtsága terhét az könnyen felejtí.
(*Az álom leírása*)

Jaj, ha szegény Rózsát új veszélybe ejti!
Farka vágását a kígyó sem felejtí.⁸⁰
(*Rózsa és Ibolya*)

Megvan az is hazánkba már,
Hogy pénzért az ökör s számár
Azzá leve, a mi nem.
(*Békaegérharc*)

Annyi érdemjellel rakva tér vissza már;
A mennyit bizony nem mindenütt visz számár.
(*Épistola Petőfihez*)

Óh, szép Katóm! nem reszket úgy
A nyárlevél,
Mint én teérted reszketek:
Hová levél?
(*Parasztdal*)

Minden dalunk friss zöld levél
Gyanánt vegyült koszorujába.
Hová lettél, hová levél
Oh lelkem ifjusága!
(*Letésem a lantot*)

Úgy víg egy poéta és egy kántor deák,
Ha a lagenából kélnek az ideák,
(*Lengyel József senior úr neve napjára*)

De nem mint olyatén „rugott” deák
Akart ő szökni Thálja templomába;
Őt vonja íhlet, vérmes ideák,
S van bizodalma *testimoniumába*,⁸¹
(*Bolond Istók*)

Sem az önéletrajzi levél, sem a *Bolond Istók* személyes visszatekintésnek is tekinthető, idézett versszaka nem említi Fazekas Mihály nevét, pedig a *Lúdas Matyi* Arany számára nemcsak kedves olvasmány, hanem ihletforrás is volt.

Így szólott nagy nyers-nyakason Matyi.⁸²

Máskép ki áll jót, hogy e gyámságos kezek
Nyers-nyakasságodért meg nem fenyítenek!
(*A szegény jobbágy*)

Akkor megkapván Matyi túlnan két keze szárát,
Egy gúzzsal, mellyet csak azért font, öszveszorítja.⁸⁴

Megkötözé jó erősen gúzzsal,⁸³
(*Varga Mihály*)

Olly feltétel alatt, hogy az esmeretes nyavalyáknak
Cifra nevére; haszonvehető fűvekre, porokra;
Érvágó, köppöly, kristély, láncéta, borotva,
S más borbélyszerszám hasznára; sebekre való szer,

Recipe, érvágás, köppöly és fürdő-lé,
Teszi a nyavalyát még nevededővé;
Ráolvasni, kenni, párolni, füstölni,
Kilenczféle fáról kilencz ágat törni, -

80 Uo., 23.

81 Uo., 383.

82 FAZEKAS Mihály, *Lúdas Matyi*, in FAZEKAS Mihály, *Összes művei*, szerk. JULOW Viktor és KÉRY László (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 166.

83 AJM EK, 320.

84 FAZEKAS, *Összes művei*, 169.

Fördök s párgolatok készítésére, kenőcsre
Oktatná őket.⁸⁵

Aggatni nyakába százféle babonát...
Mind ez a betegnek könnyebbülést nem ad.⁸⁶
(A Jóka ördöge)

Az *Irányok* című tanulmány részletezi a Csokonai után létrejött költészetet: a „diákos középosztály [...] bámulja furfangos rímeiket: a csattogó leoninust, az egy magánhangzóval kisütött egész poemát, a csupa azonos, de különböző értelmű szavakból álló sorvégeket (,víg asztal’ = ,vígasztal’), a dísz-asztalosi technikával két-három szóból összegegyalult kadenciát s több efféle furcsaságokat”.⁸⁷ Arany – *A magyar irodalom története rövid kivonatban* – ezt mint „tévirányt” jellemzi, „mely a költészetet *külső mesterkélésben* tartotta és kereste. A leoninista Gyöngyösi János, tordai pap, szedett e téren legtöbb álbabért; s Kovács Józseffel, a rímhajhással, végződik e kinövése költészetünknek.”⁸⁸

Kettőjüknek mindazonáltal vannak olyan rímei, amelyek megtalálhatók Arany költészetében is. *Kováts József verseiből* (1817):

De sírnak a’ Pimpla lyányi
’S Döngetik az alföldi
Puszta mezőkön parányi
Tested’ sír dombját, F ö l d i!⁸⁹
(A’ Poéta és Mú’sa)

„Nos, jössz-e ma, szolgám, jössz-e, parányim?
Hogy’ fognak az éjjel apolni leányim!
Körtáncba’ leányim ölén ha forogsz,
Elringani, lengeni, zsongani fogsz. – – –”
(Tündérkirály)

Hajdan Hazámat és alant
Sorsú Bölcseinket a’ lant
Siratta kezem között.⁹⁰
(Válasz Szemerei Szemere Pálhoz)

Két ifiu térdel, kezökben a lant,
A kopja tövén, mintha volna feszület.
Zsibongva hadával a völgyben alant
Ali győzelem-ünnepet ület.
(Szondi két apródja)

Gyöngyössi János pedig talált egy kivételesen jó rímet:

85 Uo., 171.

86 AJM EK, 443.

87 ARANY, *Irányok*, in AJÖM XI, 159.

88 ARANY, *A magyar irodalom története*, in AJÖM X, 506.

89 KOVÁTS JÓSEF, *Versei*, kiad. FERDŐS DÁVID (Pest: 1817), 64.

90 Uo., 125.

Meg-gyúlad a' tömjén, égnek az óltárok,
Zengenek angyali hangon a' 'Sóltárok.⁹¹
(Hála-adó versek Méltóságos gróf
Torotzkó-Szent-Györgyi Torotzkai
'Sigmund úrhoz)

A mért lángolt annyi oltár,
Zengett Szíonon a zsoltár:⁹²
(Honnan és hová?)

A Csokonai-hagyomány folytatódik azokban a verses levelekben is, amelyeknek közönsége (a címzett és baráti köre) „a szalontai *kis világ*” folytatása, ezúttal a „nagyobb világ”, a nyilvánosság (azaz a kötetben megjelentetés) kizárásával.⁹³ Ezekben a költő igen gyakran az ünnepeket, a címzett vagy a feladó nevéhez kapcsolt rímet keresi: „Páalom” – „álom”, „írjál” – „vén Pál”, „János” – „álmos” (Sz. Pálnak B. Pálhoz küldött 1-ső levele); „Sándor” – „Jean d’Or”, „Lehelt” – „lehel”; (Episztola Petőfihez); „Mentovich” – „voníccs” – „konyíccs” – „szomoríccs” (Névnapi köszöntő Mentovich Ferencnek); „hiános” – „tanácsos” – „lángos” – „János” (Lévay Józsefnek),⁹⁴ „Huba” – „oduba” – „rándevuba” – „suba”, „lúba” – „Lénárdfaluba” – „Gézuba” – „Erzsuba”, „szaruba” – „Poruba” – „tu-ba” – „Huba” (Szemere Miklósnak); „Sándor” – „vándorl”, „Kálmán” – „Álmán», „Gergel” – „nyergel” (A Csikyek); „Páalom” – „prolongáalom” (Török Pálnak). Ezekből az idézetekből kettő Csokonainál is megvan: „Igaz, hogy az egyik füle volt hiányos, / Mert mikor kergettük, hozzákapott János” (Currens de lepore [apokrif szöveg]),⁹⁵ „Mindenik közülök hadi lángot lehel, / Mint elhunyt eleik, Tuhtutum vagy Lehel” (A nemes magyarságnak felülésére).

A „diákos középosztály” ízlésének paródiája jellemzi Arany 1848 februárjában írt *Episztola Petőfihez* című költeményét. A sorok végén ilyen különböző értelmű szavak találhatók: érték – értékek, *Toldyt* – *Toldit*, vagyon – vagyon, asszony – asszony, sír – sír, ellent – ellent; valamint ilyen „összegyalult” kadenciák: leveled – le veled, ebbe szél – e beszél, per el – perel, harc ott – harcot, strich-láza – kistrichlázza, alján lom – ajánlom, éltesse – él, te sem, csók ott – csókot, a nagy had – hadd-el-hadd, langal – langgal, szélvészen – szél vészen, méssz el – mésszel, kardja – kard? Ja, összecsapnak – csapnak.

91 GyÖNGYÖSSI Jánosnak *Magyar versei* (Pest: 1802), I, 200. „Gyöngyössi János egyik kötete is megvan [Arany János] könyvei közt” – írja VOINOVICH, *Arany János életrajza*, 24. Mivel nem tudjuk ennek a kötetnek pontos címét, idézünk egy másik példát is: „Te adsz tömjént égni szívünknek oltárán, / Te vagy arany betű örömkünk' sóltárán.” GyÖNGYÖSSI János, *Felséges második Leopold' romai tsászár', apostoli magyarországi király', erdélyi nagyfejedelem' 's a' t. tiszteletére*, in GyÖNGYÖSSI János, *Magyar verseinek második darabja* (Pest: 1803), 2:12.

92 AJM KK3, 218.

93 Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. jún. 7., in AJÖM XVI, 554–565, 556.

94 A *János* – *hiányos* rímpár már a mesterkedőknél is imitáció; elsőként tudomásunk szerint Amade László használta Nepomuki Szent Jánoshoz szóló himnuszában: „Oh, Szent János, / Én héjános / Bünös, hozzád borúlok”. Vö. AMADE László, *Versei*, kiad. SCHILLER Erzsébet és AJKAY Alinka, Régi magyar költők tára: XVIII. század 7 (Budapest: Balassi Kiadó, 2004), 148. sz., 223–225.

95 Bár Arany János korában feltehetően még Csokonainak tulajdonították, de hitelességét Szilágyi Ferenc elvitatta, s ma már zámoltyi Nagy István versének tartjuk. Vö. SZILÁGYI Ferenc, „Nyomjelző szavak: Szófeldrajzi és szótörténeti szempont a szövegek kronologizálásában és hitelesítésében”, in SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai művei nyomában: Tanulmányok*, 25–34 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 28.

A versben való Toldy-Toldi megkülönböztetést előzőleg Petőfi javasolta: annak nyilatkozatását kérte Aranytól, „hogy Te nem a tudós Toldit, vagy akarom mondanı a tudóstarsasági Toldit énekelted meg”.⁹⁶ Korábbi levelében ugyanő azt írta, hogy „Leveledet kapám (és ásóm!)”⁹⁷ – talán folytatásaképpen annak, amit 1847 júniusában Arany meglátogatva ketten közösen alkottak, s amit vendéglátójuk így rögzített: „Azt gondolod, hogy most is olyan ő, mint mikor te, Szalontán, polturás gyertyád füstölgő hamvánál vele ostoba versek rögtönzésében vetélkedtél?”⁹⁸ Szintén Petőfi kérte, hogy „minél elıbb told ide (milyen szójáték! a told ide-ben benne van Toldi! ezért meggyilkolna Vahot Imre, hogy ezt nem ő találta ki) tehát hogy minél elıbb told ide imádott podfádat”.⁹⁹ Tíz évvel később Arany írta Tompának: „Járom (mily szójáték van e szóban!”¹⁰⁰

Az *Irányok* szerint a Csokonai után kialakult verselők tábora a disznótorokat is mulattatta „furfangos vagy priapi versekkel”.¹⁰¹ Hazatérte után *Bolond Istók*

Búcsúztató verset ha írogat:
Embernek gyászost, disznónak vigat.¹⁰²

Az ő alkotásai között volt „egy Priap-vers, mit csak borhoz ír”¹⁰³ (II. 118.); ez is tűzbe került. Feltehetőleg Arany korai alkotásai közé tarthatnak azok az elveszett költemények, amelyek az 1856-ban Nagykőrösön írt *Alkalmatosságra írott versek* előzményének tekinthetők. (Címe, tudjuk, Csokonai hasonló című kötetét követte.¹⁰⁴) Ez utóbbi akkor született, „midőn – Arany szavával – Szilágyi Sándor úr az ő első és utolsó malacának végső tisztességétételét nagy és fényes gyülekezet jelenlétében” tartotta. Ez a gyülekezet a tanári kar volt, amely kései leszármazottja lett a szalontai kisebb közönségnek.

A nagykőrösi tanítás több vershez kapcsolódik. A *Török Bálint* mottója történeti megbecsüléssel idézi Tinódit („Fohászokdik mostan / sok gyakor sirással / Asszonyfeleséged / az két szép fiával –”), de „A tudós tanár [...] hogyan gerjeszt érdeket a Tinódi-féle formák iránt, ha csak azon derűtség által nem, mit a *vala* és *vala* rím örök ismétlődése előidéz?”¹⁰⁵ Hasonló derűtséget keltett az Arany és Szász Károly által is szerzett *Névnapi köszöntő* (Mentovich Ferencnek): ezt parodizálták azonos ragrímekkel. Arany *Lévay Józsefnek* küldött levelet a már verstani tanulmányában is emlegetett Tinódi-féle *volnákkal*,¹⁰⁶ a *Szeme-*

96 Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Pest, 1848. jan. 29., in AJÖM XV, 174–175, 174.

97 Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Koltó, 1847. szept. 17., in uo., 145, 145.

98 Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. dec. 13., in uo., 157–160, 158.

99 Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Debrecen, 1848. okt. 31., in uo., 228–229, 228.

100 Arany János levele Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1858. máj. 11. [és 12.], in ARANY János, *Levelezése: 1857–1861*, kiad. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália és JANKOVITS László, Arany János összes művei 17 (Budapest: Universitas Kiadó, 2004), 193–197, 196. A továbbiakban: AJÖM XVII,

101 *Irányok*, in AJÖM XI, 158.

102 AJM EK, 401.

103 Uo., 402.

104 Vö. SZILÁGYI, „»Alkalmatosságra írott versek...”, 57.

105 ARANY, *A magyar nemzeti vers-idomról*, in AJÖM X, 219.

106 Uo.

re Miklósnak címűben pedig a nyomtatási *hubával* is.¹⁰⁷ A *Valami az asszonánról* című tanulmány kimondja, hogy „rag ismétlésből rím nem ered; [...] így nincs egyéb választás, mint vagy Gyöngyösy Istvánnal és követőivel »ának-ának«-ozni, vagy rím helyett asszónáncot is használni”.¹⁰⁸ Ugyanezt tanítja a *Vojtina levelei öccséhez*:

Azonban itt szabály van: s te, zseni,
Nem fogsz pedant szabállyal küzdeni,
Te ugyanazon szót hangoztatod:
Igét igével, raggal a ragot.
„Hössel – könnyeddel” keblét és szivét
Rímnak nagyon jó, szépen kivivéd,
Mint a Tinódi százötven valá-ja...
(Ha ugyan jól emlékezem reája).

Arany *Tinódi redivivus (Üstökös)* című töredékében Jókai lapját bírálva írja: „Ujságíró lettél, rád rakadt a módi?” Ez a Kölcsey-kritika felidézése: „Tinódi s egykorú nem tevének egyebet, mint az tenne, ki újságleveleket foglalna versekbe”.¹⁰⁹

1865-ben a *Költész-irodalmunk jelen állapota nyelvészeti tekintetben* című cikksorozat névtelenül jelent meg a *Pesti Napló*ban (Mészöly Gedeon által azonosított szerzője Zsoldos István jogtudós volt). II. részében a verses költészettel foglalkozott: Kováts Józsefet tartotta a legtökéletesebb rímelőnek, az asszónáncot pedig nem ismerte el. Arany – a megjelentetés szándéka nélkül – erre írta válaszul *Báró Kemény Zsigmondhoz* című versét, amelyet a szerkesztő Kemény névtelenül közölt.¹¹⁰

Ez a vers – bírálatképpen – azokkal a rímekkel is él, amelyek – mint az *Irányok* kritikájában láttuk – a sokak számára népszerű költészetben „dísz-asztalosi technikával” készültek:¹¹¹ „szemét, a” – „poéta”; „apróz, a” – „csupa próza” vagy a Csokonaitól, Petőfitől és a közköltészetből ismert „*issza már és sz....!*” Ezt a hagyományt Arany egyrészt a költők nevével, másrészt a Kováts József *Vallástétel* című versének idézésével erősíti meg és bírálja:

Vagy ha csak, mint Csokonay
(Bár Kovács, ama pátkai
Írta ezt is) zengenék:
„Mivel homlokomra Liza
Rózsakoszorút tászliza –”
Úgy is volna ebben ék.

107 Lásd Arany László jegyzetét Szemere Miklósról: „Egyszer az is megesett rajta, hogy sajtóhibáinak címét így szedték: nyomtatási hubák.” ARANY János, *Levelezése író-barátaival: Arany János hátrahagyott iratai és levelezése*, kiad. ARANY László (Budapest: Ráth Mór kiad. 1889), 4:116.

108 ARANY, *Valami az asszonánról*, in AJÖM X, 213.

109 KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok*, in KÖLCSEY Ferenc, *Összes költeményei: Nemzeti hagyományok: Parainesis*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Osiris klasszikusok, 181–206 (Budapest: Osiris Kiadó, 2008), 202–203.

110 A vers részletes jellemzését lásd AJM KK3, 636–644.

111 ARANY János, *Irányok*, in AJÖM XI, 159.

Kölcsey említése a *Vanitatum vanitas*ból vett „farag” – „kődarab” rímmel ellentmond a *Pesti Napló*ban megjelent kritikának, és az asszonác szükségességének megerősítését jelenti.¹¹² A „Tordán termett leonínus, / Alkáji rend, distikhon!” sorok Gyöngyössi Jánosra utalnak, a „hosszu ének / Hangzatából csupa é-nek” pedig Varjas Jánosra, aki „az egy magánhangzóval kisütött egész poemát” írta.¹¹³

A vers szójátékkal ér véget: „Nem ügyeltek lábra s tagra: / Ami rímel szarvas – ... / Az legyen jutalmatok!”¹¹⁴ 1879-ben Arany a *Nyelvőrben* közölt *Szójátékok* cím alatt több közköltészeti darabot: ezeknek egyikét idézzük: „*Szarvas tag* az uraknak, lencse, borsó parasztnak. (Vastag.)”¹¹⁵ Ez azt bizonyítja, hogy a *Báró Kemény Zsigmondhoz* című vers centrális jelentőségű, mert összefoglalja Arany első olvasmányait, irodalomtörténeti és rímelésre vonatkozó tanulmányait, önéletrajzi levelét, a *Bolond Istók* biográfiai vonatkozásait és élete végéig tartó érdeklődését a nyelv titkai iránt.

A „furfangos” rímeknek, a „csupa azonos, de különböző értelmű szavakból álló” sorvégeknek, valamint a „két-három szóból összegyalt” kadenciának a szójátékokkal való összefüggései több irányba vezetnek, amelyek közül kettőt emelünk ki. Az egyik inkább ismert: ez a közköltészet vaskosabb kifejezésmódja. A másik sokkal bonyolultabb: az „Óltárok” – „Sóltárok”, vagy a „Járom”, amelynek rímbeli példája: „Jaj, de nekem nincs se hazám, se párom, / A világot egyes-egyedül járom” (*A bujdosó*). Kosztolányi Arany *Tájkép* című verséből ezt a részletet emeli ki:

Nem tudja, hogy emlék minden legkisebb hely:
Hogy a Haza teste mindenütt egy sebhely...”.

Kommentárja a következő:

Nem lehet elemezni. Talán azért, mert a nyelv őstevényéből fakadt a gondolata is, meg a muzsikája is. Talán azért, mert ez a bűvös rím: „*legkisebb hely... sebhely...*” mintegy dióhéjban közli mondanivalóját, úgyhogy ezt akár egyenlet alakjában is fölvázolhatom ilyenképpen: „*legkisebb hely = sebhely*”, s a gondolat csak kísérezőnéje a rímnek, s nem a rím kísérezőnéje a gondolatnak, mint egyébként. Talán azért, mert a szavak tenger végtelenjében ő lelte meg először ezt a fogalmi egyezést, ezt az érzékletes összecsengést. Nem tudom.¹¹⁶

Ehhez az értékeléshez csak azt tehetjük hozzá, hogy az idézett sorok a *Ráchel siralma* rímeinek továbbfejlesztése lévén újabb, a bibliai kontextushoz – azaz első olvasmányához – érkeztek:

112 Lásd KOROMPAY H. János, „Kölcsey-reminiscenciák Arany János életművében”, *Irodalomismeret* 32, 4. sz. (2021): 4–19.

113 ARANY, *Irányok*, in AJÖM XI, 159.

114 Ezt a *Szójátékok* jegyzete idézi: AJÖM XI, 860.

115 ARANY János, *Szójátékok*, in uo., 543.

116 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Arany János*, in KOSZTOLÁNYI Dezső, *Látjátok, feleim*, kiad. Réz Pál, 137–165 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976), 145–146.

Halva vagytok, halva. Ime, itt a mély seb:
Mintha nem lett volna elegendő kisebb
Ajtó a halálnak!

III. Francia szerzők

„A franciában Telemaque és Florián után Moliere-be kaptam, a mi nagy feladat volt, – s Crebillon rém drámáival gyöttrém magamat”¹¹⁷ – írta Arany önéletrajzi levelében.

François Fénelon 1699-ben megjelent regényének címe *Les aventures de Télémaque*, amelynek 1829-ig három fordítása jelent meg magyarul. Jean-Pierre Claris de Florian 1792-ben publikálta *Fables* című mesegyűjteményét. Csak következtethetünk arra, hogy Arany Molière melyik műveit olvashatta ekkor franciául; semmilyen nyomot nem ismerünk azonban arra nézve, hogy Prosper Jolyot Sieur de Crais-Billon melyik tragédiáját ismerhette meg.

Florian könyvének XIII. meséje *La Coquette et l’Abeille* (*A kacér nő és a méh*) címet viseli, amelyet szerzőjére vonatkozó visszaemlékezése alapján olvashatott Arany, s amely *A méh románca* keletkezéséhez előzménynek is tekinthető.

CHLOÉ, jeune et jolie, et surtout fort coquette,
Tous les matins, en se levant,
Se mettoit au travail, j’entends à sa toilette;
Et là, souriant, minaudant,
Elle disoit à son cher confident
Les peines, les plaisirs, les projets de son âme.
Une abeille étourdie arrive en bourdonant.
Au secours! au secours! crie aussitôt la dame:
Venez, Lise, Marton, accourez promptement.
Chassez ce monstre ailé. Le monstre insolemment
Aux lèvres de Chloé se pose.
Chloé s’évanouit, et Marton en fureur
Saisit l’abeille et se dispose
A l’écraser. Hélas! lui dit avec douceur
L’insect malheureux, pardonnez mon erreur:
La bouche de Chloé me sembloit une rose,
Et j’ai cru... Ce seul mot à Chloé rend ses sens.
Faisons grâce, dit-elle, à son aveu sincère:
D’ailleurs sa piqûre est légère;
Depuis qu’elle te parle à peine je la sens.

Que ne fait-on passer avec un peu d’encens?¹¹⁸

117 Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. jún. 7., in AJÖM XVI, 554-565, 560.

118 Jean-Pierre Claris de FLORIAN, *Fables de Florian* (Paris: Ant. Aug. Renouard, 1800), 50-51.

Nyersfordítása:

A kacér nő és a méh

A fiatal, csinos és igen kacér Chloé / Reggelente, minekutána fölkel, / Munkához, azaz
önmaga kicsinosításához látott; / Közben mosolyogva és tetszelegve / Beszélte el kedves
bizalmasának kínjait, örömeit és terveit. / Ekkor egy szeleburdi méh zümmögve érkezik.
/ Segítség! segítség! kiált rögtön a hölgy: / Lise és Marton, gyertek, szaladjatok sietve. /
Kergessétek el ezt a szárnyas szörnyet. A szörny szemtelenül / Chloé ajkára száll. / Chloé
elájul, és Marton dühében / Elkapja a méhet, és agyonnyomni készül. / Ó, jaj, mondja ne-
ki kedvesen / A szerencsétlen rovar, bocsássa meg tévedésem: / Úgy láttam, Chloé szája
rózsa, / És azt hittem... E szó által Chloé visszanyerte tudatát. / Irgalmazzunk, mondja,
őszinte vallomásának: / Egyébként is szúrása könnyű; / Mióta veled beszél, már alig ér-
zem. // Mi mindent nem lehet elfogadtatni egy kis hízelgéssel?

Az elveszett alkotmány VII. énekében Erély beszéde, amely a három párt közül első-
ként a Hamarfy-féle szabadelműek képmutatóságát bírálja, igen közel áll a *Tartuffe*-be-
li Cléante szavaihoz, amelyek a szenteskedése által Orgont becsapó főszereplőt leplezik
le az I. felvonás 5. jelenetében.

Aucune chose au Monde, et plus noble, et plus belle,
Que la sainte ferveur d'un véritable zèle;
Aussi ne vois-je rien qui soit plus odieux,
Que le dehors plâtré d'un zèle spécieux;
Que ces francs Charlatans, que ces Dévots de Place,
De qui la sacrilège et trompeuse grimace
Abuse impunément, et se joue à leur gré,
De ce qu'ont les Mortels de plus saint, et sacré.
Ces Gens, qui par une âme à l'intérêt soumise,
Font de Dévotion métier et marchandise,
Et veulent acheter crédit, et dignités,
À prix de faux clins d'yeux, et d'élangs affectés.
Ces Gens, dis-je, qu'on voit d'une ardeur non commune,
Par le chemin du Ciel courir à leur fortune;¹¹⁹

A francia szöveg nyersfordítását Arany szövege mellé helyezve láthatjuk az összefü-
géseket:

119 MOLIÈRE, *Le Tartuffe, ou l'Hyprocrite: Version de 1664*, reconstruite par Georges FORESTIER et Isabelle GRELLET (Paris: 2011), 14.

Mivel nincs semmi nemesebb és szebb a világon, mint a valódi buzgóság szent áhítata, semmilyen dolgot nem látok gyűlöletesebbnek, mint a ravasz szélhámosok képmutató látszatát, mint az igazi szélhámosokat, az utcai szenteskedőket, akiknek szentségtörése és csalóka színlelése büntetlenül visszaél, és tetszés szerint játszadozik azzal, ami a halandók számára szentséges és szent. Ők érdeküknek alávetve lelküket mesterséggé és áruvá teszik az istenfélelmet, hitelt és tiszttségeket akarva vásárolni hamis szemforgatással és színlelt lelkesedéssel, őket, mondom, rendkívüli buzgósággal látjuk az Ég útján vagyonuk után szaladni.¹²⁰

Ti *szabadelműek*, kik nyelveteken ama legszebb Szót, a „szabadságot” szólásban, gondolatokban, Testben, lélekben meritek hordozni naponként: Névvel vagytok azok. Vallástok képmutatóság; Bennetek a türelem, más értelműek iránt, nincs; Bennetek a kitűrés, tartós láng, semmi nagyért, nincs; Bennetek elszántság nincs áldozatokra: ezért már Olcsók elveitek; szavatok nyila mind eltompult, Semmi hatás nélkül pattan le az érc kebelekről. Isteni törvények nagyon emberi hírnöki vagytok, Tin tanitástoknak legcsúfosb nem-követői; Drága damaszкуси kard töredékeny rozsdahüvelyei; Nagybecsű gyémántot rejtő szemetek.
(*Az elveszett alkotmány*)

Molière-nek ezt a híres vígjátékát Arany ismerte *Az elveszett alkotmány* írásakor, amelynek évében, 1845-ben Szilágyi Istvánnak írta: „Kölcseynek igaza van midőn azt mondja: »csak az a darabban természetes, mit abban várni vagy rettegni lehet«”.¹²¹ Az idézet Kisfaludy Károly *A leányörz* című darabjának bírálatából való, amelyet Kölcsey 1827-ben jelentetett meg az *Élet és Litteraturában*.¹²² Az Aranytól kiválasztott mondat a *Tartuffe* elemzésében található: a szerencsés befejezést, Kölcsey szerint teljes joggal, a drámai előzmények nem készítik elő. (Amikor Kazinczy Gábor 1862-ben Molière fordítása ügyében levelezett Arannyal, a három darab közül a *Tartuffe*-ről ezt írta neki: „mit, részben, ismersz, s tudod, mit ér”.¹²³)

A „valódi buzgóság” – Vas István fordításában az igazi vallás – és az Arany személyes hitvallásaként kijelentett szabadelvűség („Én magam most is szabadelvű vagyok”¹²⁴) a költő két legfontosabb érték-kategóriája volt, éppúgy, mint Cléante és Erély számára, akik ezeket a „legszebb” tulajdonságokat védték „képmutató” és hazug képviselőkkel szemben. *Tartuffe* szélhámos szenteskedése szentségtörés; a Hamarfyéké isteni eredetű törvények „legcsúfosb” követése; itt is és ott is erkölcstelen és gyűlöletes látszat önző híveiről van szó.

120 Vas István fordítása: „S mert szebb és nemesebb dolog nincs a világon, / Mint ha az igazi vallás buzgalma lángol – / Elöttem épp azért semmi sem undokabb, / Mint e szenteskedő, jól színlelt áhítat, / Mint e szélhámosok, mint e piaci szentek, / Szentségtörés, csalás, amit ezek művelnek, / És mindazt, ami szent az embereknek itt, / Ők kiaknázzák és a hasznát élvezik, / És lelküknek, amely mindig érdeket hajhász, / Csak mesterség a hit és árucikk a vallás, / Mert a szemforgatás, a mohó, szemfüles / Vallásosság nekik rangot s hitelt szerez, / S bár égi úton szárnyalnak ők rajongva, / Mire vadásznak? az evilági vagyonra.” MOLIÈRE, *Tartuffe*, ford. VASS István, in MOLIÈRE, *Válogatott színművei*, szerk. SÜPEK Ottó, 97–198 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1973), 113–114.

121 Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1845. dec. 4., in AJÖM XV, 21–24, 23.

122 „Csak az mi előttünk valamely darabban természetes, a’ mit abban vagy várni vagy rettegni lehet”. CELSKÖVI, „A’ leányörz, vígj. játék három felvonásban”, *Élet és Litteratúra* 2 (1827): 302–348, 339.

123 Kazinczy Gábor Arany Jánosnak, Bánfalva, 1862. jan. 14., in AJÖM XVIII, 19, 19.

124 Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1845. aug. 1., in AJÖM XV, 15–17, 17.

A képmutatás bírálata máshol is megjelenik *Az elveszett alkotmányban*. Hábor mondja Armidának: „Hagyd a képmutatást; kitanultam minden eféle / Női fogásaidat, sokszor volt látni szerencsém”. A *János pap országa* című versben pedig „a német papság” csele valósult meg abban, hogy – a Tartufféhoz hasonlóan – „Mint egyéb gazságra, jó lesz / Krisztus szent vallása”.

IV. A szalontai sírversek

Szilágyi Márton „*Mi vagyok én?*” *Arany János költészete* című könyvének *Arany és a sírversek* című fejezetében¹²⁵ alapos tájékoztatást ad ezek fennmaradásáról, a közköltészethez kötődéséről és az alkalmi költészet folyamatosságáról Arany életművében; arról, hogy ő „az ilyen jellegű szövegeket nem tekintette a költői életműbe illesztendőnek”.¹²⁶ A szerző egyik következtetése az, hogy Voinovich Géza felfogásával szemben „érdemes újragondolni a filológia érveinek belső következetességét és logikáját, s érdeemesnek tűnik ezeket a szövegeket legalább az oeuvre perifériájára visszahelyezni”.¹²⁷

A sírversek keletkezéstörténetéhez semmilyen ellenőrizhető adatunk nincsen. Idéztük az *Irányok* című tanulmányból azoknak a költőknek jellemzését, akikhez Csokonai után Arany maga is hozzátartozott: akik tudtak latin vagy magyar nyelven névpapi vagy gyászéneket „enyvezni össze”.¹²⁸ Ebben az értelemben is önéletrajzi indíttatású Bolond Istók története, aki

Búcsúztató verset ha írogat:
Embernek gyászost, disznónak vigat.¹²⁹

E mögött azok a szalontai sírversek is állhatnak, amelyek kézírata nem maradt meg. Érdemes lesz összevetni a ránk maradt szövegeket a költő által autorizált későbbiekkel.

1. [*Tisza Lajos leányának sírverse*]

Im a szülők reménye porba dült,
Egy ártatlan kised meghidegült.
Oda kedves reménye az anyának!
Jaj, mert az elmulás törvénye
Igy forgat bennünket szabad kénye.
Igy altatik el véle életünk.
Oh, de egy remény-szó

125 SZILÁGYI Márton, „*Mi vagyok én?*”: *Arany János költészete* (Budapest: Kalligram, 2017), 185–197.

126 Uo., 194.

127 Uo., 195.

128 ARANY, *Irányok*, in AJÖM XI, 158.

129 AJM EK, 401.

Így hangzik mennyekbül:
Nem hal meg senki örökül.

Ezt a „nem egészen hiteles szövegű” költeményt Gyöngyösy László közölte, Pápai Ferenc, egykori iskolatársa emlékezete szerint diákok énekelték egy szalontai temetésen.¹³⁰ Szókinccse megmutatkozik Arany későbbi verseiben is. Első sorához („Im a szülők reménye porba dült”) illeszkedik a *Murány ostroma*: ott Kádas Szécsi Máriának mondja: „Eljött végre Bethlen, a szép ifju bajnok, / Szüleid reménye, kedve hozzá hajlott”,¹³¹ a *Keveháza* csatájában pedig „Porba borult sok büszke arc”. Az „ártatlan kisdéd” szókapcsolat megtalálható Ráchel szavaiban: „Kértem hogy ne bántsa, mondtam, ne ölje meg, / Mert enyéim e szép ártatlan kisdeded” (*Ráchel siralma*).

A „remény-szó” folytatása *A lepke*ben jelenik meg: „De nem remény-magot vetek”; ezzel rokon a „halvány reményszint”¹³² (*Almanach 1878-ra*), s az „élet-remény” pedig a *Toldi szerelmében*: „Ha nem új életért, új élet-reményért” és a *Híd-avatásban*: „Egy fiatal életremény”.¹³³ A menny szava *A Zrinyiász népies kidolgozásában* visszhangzik hasonlóképpen: „az ki istentől fél, / Soha meg nem halhat, hanem örökkén él.”¹³⁴

Mit jelenthetnek ezek az ismétlések?

Tudjuk, hogy Arany versmemóriája rendkívül jó volt. 1867-ben Tompa Mihálynak szóló levelében számolt be arról, hogy

A mult nyáron, mikor semmit sem tudtam dolgozni, a cholera alatt, úgy fogtam ki roszt *memóriámon*, hogy magoltattam napról napra. 100 óráig fölvittem Horatiusból. Persze, nagyobb részt már megint nem tudnám, (holott a gyermek korban tanultakat most is elfúvom) de akkor mégis köszörülődött emlékezetem a naponkénti surolás által.¹³⁵

Több levelében könyv nélkül idézte költészetbeli példáit. Saját verseire azonban hogyan emlékezett? Tudomásom szerint ezzel nem foglalkozott az Arany-szakirodalom.

Az ismétlődő jellegzetes szavak, összetételek és kifejezések olyan folytonosságról tanúskodnak, amely alkotáslélektanilag is fontos: a tudatos vagy öntudatlan emlékezés egyszerismind ihletforrás lehetett a már megjelent, s még inkább az eltűnt, megsemmisített vagy nem közreadott versek esetében. S megfordítva, ebből az ismétlésből visszafelé is következtethetünk: a megjelent versek tanulmányozása szerencsés esetben jó kiindulópont lehet a feltehetőleg Aranynek tulajdonított versek hitelességének tisztázására.

130 SZILÁGYI, „*Mi vagyok én?*”..., 186-187. A dallamot egyelőre nem tudtuk azonosítani.

131 AJM EK, 129. II. szakasz

132 AJM KK3, 313.

133 Uo., 267.

134 AJM EK, 642.

135 Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1867. máj. 30., in ARANY János, *Levelezése: 1866-1882*, kiad. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, HÍTES Sándor és LENGYEL Réka, Arany János összes művei 19 (Budapest: Universitas Kiadó és MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2015), 93-96, 94.

2. [Sírversek a szalontai temetőből]

Sötét éj van, melynek
Virradása nincs,
Csontomon nem csörög
Nehéz vasbilincs,
Mégis rabként nyugszom
Mélyen föld alatt,
Lelkem elrepült, de
Testem itt maradt.

A „Sötét éj” kezdet két ízben is előfordul Az *elveszett alkotmány*ban: „S mint a sötét éjben gátat tört hengeres árvíz”; „Megdöbbsent a sötét éj vándora, visszahanyatlott”; A *dalnok bújában* pedig olyan kezdőképpé válik, amely a sírvers koporsóba zártságát a lant némaságra késztetésének hasonlatává emeli:

Sötét éjben, rideg lakában,
Virraszta meddő bánatában
A dalnok egyedül;
Mint egy koporsó, néma lantja,
Nehéz gondban fejét lehajtja,
Bús hangszerére dül.

A temetés metaforája egyre inkább elterjedt Arany költészetében. A *Bolond Istók* második része így ér véget: „Előbbi ön-jét, úgymond, eltemette – / Csak még a fejfa hiányzik felette”; „Azzal bezárul a mult, mint koporsó”.¹³⁶ A *Dal fogytán* című versben is ez lesz a búcsúzó kép: „Függ már szögén a hárfa; – / Kapcsos könyvem bezárva / Mint egy koporsó.”¹³⁷

A „Csontomon nem csörög / Nehéz vasbilincs” sor először a *Murány ostromában* lesz az érzelmi kötődés büntetése:

És mi bizalmáért miképen fizetünk?
Lábára véletlen bilincseket vetünk,
S kit virágfüzérrel szerelem csalogat,
Rút árulást talál s nehéz rablánczokat.¹³⁸

Ezután, a *nincs–vasbilincs* rímpár ismétlésével, az *V. Lászlóban* él tovább: „Megcsörren a bilincs, / Lehull, gazdája nincs”. (Mint annyi más hasonló rímpár, ez is a 18. század mű- és közköltészetből származik.)

136 AJM EK, 403.

137 AJM KK3, 318.

138 AJM EK, 167.

A „Mélyen föld alatt” sor a *Kortársam R. A. halálán* kezdetén ismétlődik: „Kevés itt fenn az ismerős: / Oh, mennyivel több föld alatt!”¹³⁹ A „Lelkem elrepült, de / Testem itt maradt” verszárás visszatér a *Névnapi gondolatokban*: „Mint az elhagyott sír, lelkem oly kietlen, / Örök éjjelében csak rémeket látok”; hasonló ehhez a *Buga Péter* is: „Jaj de korán volt ide még leszállnom, / Társam öléből hideg ágyra válnom” és „Föld kidobja testem, ég kizárja lelkem” (*A hamis tanú*). Leginkább az *Iduna emléke* őrzi meg és teszi még költőibbé az ellentétet:

Egész teste fájdalom volt,
Egész lelke szeretet:
Az súlyától földre hajolt,
Ez a mennybe sietett.

A párhuzamokból látni, hogy nemcsak a szalontai sírversek és a megjelentek szókinccse között nincsen nagy különbség, hanem a másoktól kért és önmagáról írt költemények között is szerves átmenetek találhatók. Tompának küldött egyik levelében áll: „Mégis szeretném, ha csak annyi alkalom volna is kirándulásra, rusticálásra, mint Szalontán volt: de itt minden multságunk – a temető. Ennek árnyas fái s a sirok közé megyünk tavaszi fris léget – a mező édes lelkét – színi. Szép, szép, de kissé melancholicus. Talán e körülmény is okozza, hogy kedélyem ritkán derült.”¹⁴⁰ Ennek az atmoszférának a szintén Nagykőrösön született *Temetőben* című vers felel meg:

A holtak álmai felett
Szépen virúl a kegyelet
E nyugalom-hazában [...].

Elkövetkezett az idő, amikor Arany Tompának nem levelet, hanem sírverset írt, és a saját maga temette Juliskának sírkövére küldött költeményt (tudjuk, nem egyet, hanem kettőt is!); sőt nem sokkal előbb, az orvosának, Károlyi Sámuelnek sírkövére való vers után következett az *Epitafium*:

itt nyugszik
ARANY JÁNOS,
szerkesztő.
született 1817 március 2-án.
meghalt.....¹⁴¹

3. Egy két sorból álló töredék: „Álom, álom, hosszú álom, / Ébredését várom, várom”; Lovassy János szerint egy elveszett sírvers maradványa. Az 1848-ból való versek közül

139 AJM KK3, 273.

140 Arany János Szilágyi Istvánnak, Nagykőrös, 1857. dec. 3., in AJÖM XVII, 130–133, 132.

141 AJM KK3, 117.

kettő kapcsolódik hozzá: „Csak alant a sírban örökös az álom” (*A rodostói temető*), valamint „Elfordulok és a fölserkenést várom, / Míg meggyőződöm, hogy e rémkép... nem álom!” (*Álom - való*). A *Ráchel siralma* egész jelenetet formál belőle:

Puha fejér ágyam hullámos redőin
Mily szépen alusztok, én szép csecsemőim:
Édes-é az álom...?
Unszoló emlőmet elfogadni késtek;
Balgatag reménnyel várom ébredéstek -
De hiába várom.

4. [*Cigány-búcsúztató*]

E sírhalom fedi Hóvar Csoló Gyurit,
Végsőt fujt szuflája, tett azután murit.

[Ez után szerszámai siratják gazdájokat:]

Mert oda gazdájok, nem tér többé vissza,
A pálinkát tőle a föld pora issza.
Oda se hederít a feltámadásra,
A hívó angyalok nagy harsonájára.
De ha sugják neki: Itt a szalmásüveg!
Tüstént azt feleli: Köszöntse rám kelmed!

A „Végsőt fujt szuflája, tett azután murit” sor egyrészt a *Kóbor Tamással* áll kapcsolatban, amelyben a zsvány „Szajtátva még, a hogy végsőt zihált”,¹⁴² másrészt az 1882-ben írt *Elégiák* harmadik részében:

Oh rúť
Hurut!
Az ember addig hurú't, (*íge*)
Míg egyszer megmurút (*oláh szó*).¹⁴³

A „murit” jelentése 'meghalt', a „megmurút”-é pedig 'meghal'. Ez az – S. Varga Pál kritikai kiadása jegyzetében is szereplő¹⁴⁴ – rímbebeli párhuzam perdöntőnek látszik: Arany maga tanúsítja, hogy tőle való ez a több mint negyven éve írt vers. Valamennyire érthetett románul, mint Rák Bende, aki „Hajts, kocsis! ordíték az oláhnak, római nyelvén,

142 AJM EK, 757.

143 AJM KK3, 416.

144 Uo., 1089.

/ Melyből majd száz szót hoztam haza távol utamból”, vagy mint a Petőfi-nek küldött egyik levél bizonyítja: „Holnap, te Sándor, holnap! *holnap!!! cras! αύριον! morgen! to morrow! demain! domani! munye!*”¹⁴⁵

Hóvar Csoló Gyuri, mint a *Bajuszban* Szücs György vendégei, az „oláhcigányok” egyike volt, de neki volt szakmája: kovács volt a faluvégen. Rozvány György szerint Arany egykori tanuló társa, „Megyeri Ferenc nem emlékezik, csak tudja, hogy az őszes kovács műhelyi szerszámok gazdájuk vesztése felett különféle, fülsiketítő, sivítő, recsegő, ütő, nagyon ziháló hangokban adnak kifejezést”.¹⁴⁶ Balogh Imre emlékezése szerint pedig 1845-ben a diákok kérésére Arany egy, *A cigány mint báró* című darabot írt, amely nem maradt meg.¹⁴⁷

A Csokonainál is látott „vissza” – „issza” rímpár többször előfordul Arany verseiben, így az *Eldorádó*ban is:

Bort ihatik, mégsem fizet:
Sőt – aranykor tért-e vissza? –
Még fizetnek amért issza!

A „szalmás üveg” a csősz fontos kelléke a *Bolond Istókban*.¹⁴⁸ A *Nagy-idai cigányokban* Akasztóról hangzik el az, hogy „Nem volt ily kovács több, sem Nagy-, sem Kis-Idán”.¹⁴⁹ Hóvar Csoló Gyuri „Oda se hederít a feltámadásra”; a halottnak hitt Csóri vajda pedig, ehhez hasonlóan: „Ugy bizony! szörnyet halt; maga is azt hitte; / Szólitják nevéül: rá sem hederíte”.¹⁵⁰

5. [*Kenyeres János fiának halálakor*]

Sír fagyán elhervadott
A bimbó, mely fakadott.
Léte kezdetén
Koporsó éjjelén
Semmisül, hamvad el.

Reményi a szüléknek
Gyászködbe sülyedének,
Kebelét bú rázza,
Hogy gyenge virága
Semmisül, hamvad el.

145 Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. szept. 7., in AJÖM XV, 138–144, 140.

146 SÁFRÁNY Györgyi, *Arany János és Rozvány Erzsébet*, Irodalomtörténeti füzetek 31 (Budapest: Akadémiai Kiadó 1960), 135.

147 VOINOVICH, *Arany János életrajza*, 53.

148 ALMEK, 348.

149 Uo., 467.

150 Uo., 569.

Ah ne sírd e könnyeket
A halott kiseded felett.
Meghal a portetem,
Az égi szikra nem
Semmisül, hamvad el.

[Sírvers]

Szép virágom itten elhulla,
Ötödéves Kenyeres Gyula.
Kicsiny a te sírod, magzatom,
Nem fér abba tenger bánatom.

Ez a vers Csokonai, Vörösmarty és Bajza költészetének ismeretében jött létre. A bimbó, amely „Léte kezdetén / Koporsó éjjelén / Semmisül, hamvad el”, az Éj monológjához kapcsolódik:

És a' hol kezdve volt, ott vége lesz:
Sötét és semmi lesznek: én leszek,
Kietlen, csendes, lény nem lakta Éj.¹⁵¹

A második strófában a „Reményi a szüléknek / Gyászködbe sülyedének” kép Csokonai *Újlesztendei gondolatok* című versét folytatja: „Elfut a nyájas tavasz, / A bársonyos hajnalra gyászköd árad”. A Kelemen Gyula temetése alkalmából született vers egyik műfaji mintája Bajzának *Egy anya keserve* című költeménye lehetett, amelyben a „Kicsiny a te sírod, magzatom, / Nem fér abba tenger bánatom” sorok rímbeli előképe található:

Vissza hasztalan sohajt
Dúló bánatom,
Hasztalan kiáltja szóm:
Kelj fel magzatom!¹⁵²

Az elhervadt-elfagyott bimbó képe később is megjelenik Arany költészetében. Az *Én vagyok az anyám átka...* című versben ez az édesanyjától búcsúzó és az ítélkezőkhöz szóló legény beszéde:

151 VÖRÖSMARTY Mihály, *Csongor és Tünde*, in VÖRÖSMARTY Mihály, *Csongor és Tünde – Kincskeresők – Várnász*, kiad. FEHÉR Géza, STAUD Géza, TAXNER-TÓTH Ernő, Vörösmarty Mihály összes művei 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 152.

152 BAJZA [József], *Összegyűjtött munkái*, kiad. TOLDY Ferencz (Pest: Heckenast, 1861), 1:107.

Törvény urak, kérem szépen,
Hallgassák meg a beszédem,
Kivirult az akasztófa,
De nem vagyok a bimbója.

Törvény urak, nem sajnálják
Ifuságom bokrétáját?
Kár annak itt elhervadni,
Szép orcámnak elsápadni.

Az *Egykori tanítványom emlékkönyvébe* a Rozvány Erzsébetet tanító költőnek „hiú ker-
tész”-ként való visszaemlékezése: „Én láttam a bimbót, én láttam azt, / Midőn, érezve a
nyájas tavaszt, / Kezdett kifejlenni”. Azóta a virág túlélte „A hervadásnak messze napja-
it”, s illata, amely ezúttal a szellemet jelenti, „élni fog”.

A *Juliskához* című versben viszont, Csokonai idézett költeményéhez ismét vissza-
nyúlva („A kinyílt jácint elasz, / A rózsaszál egy délbe is kiszárad”), a költő immár apa-
ként folytatja azt, amit névtelenségben maradt sírversben kezdett el:

Csak, ha bimbó fővel asznak
A virágok: oh, ez fáj;
Ha reménye új tavasznak,
Most születve, sírba száll

Óh, derülj hát, ifju lélek,
Légy a vidám hajdani;
Gyöngye vagy még a zord télnek
Koszorúját hordani!

Az *Őszikék* éveiből való a *Toldi szerelmének* X. éneke (a kéziratban az idézendő versz-
szak mellett 1878. április 17. a keletkezés napja). Ezúttal Rozgonyi Piroskáról van szó:

Piroska, Piroska! szép hajnali álmom!
Így kell-e tetőled végre is megválnom?
PüNKÖSTI virág, kit e dalomnak bájul
Tűztem homlokára, így kell hogy aláhúllj ?...
MÁS volt az idő, hajh! más *akkor* az ég is,
Felhős, borus ámbár – de *tavasz* volt mégis:
Most fagyos őszöm, mely nem engedi nyilnod,
Arravaló csak, hogy elsöpörje szirmod’.

Kenyeres Gyula halálakor „Sír fagyán elhervadt / A bimbó, mely fakadott”, most már
a költő fagyos ősze az, amelyik elsöpri Rozgonyi Piroska életét. A „Reményi a szülék-
nek” és az „Ah ne sírd e könnyeket” sor a *Knócz József és László sírversében* tér vissza:

„Könnyetek a fiuért szűnjön omolni, szülék”; az „Az égi szikra nem / Semmisül, hamvad el” képe pedig a *Toldy sírjára* gondolva ismétlődik meg: „Mennyei szikra nehogy csapván a lelkes öreghez, / Új munkára legott keljen a hantok alól.”¹⁵³ A két záró sornak – „Kicsiny a te sírod, magzatom, / Nem fér abba tenger bánatom” – is megvan a folytatása Arany költészetében: „Ott a költő sírja, a kicsiny fehér domb” (*Czakó sírján*); „Tenger bánata közt” (*Az elveszett alkotmány*); „Mint vészmadár elem-csatába, / Merült be tenger bánatába” (*Ráchel*).

Ezek a párhuzamok nemcsak azt bizonyítják, hogy a vers szerzője jól ismerte a magyar költészetet, hanem azt is, hogy az elveszett szövegek hasonlatai, metaforái vagy rímei Arany későbbi sírverseiben és költészetének más műfajaiban is folytatódtak. Nem tekinthető tehát elhamarkodottnak az a következtetés, hogy a vizsgált korai költemények az ő életművéhez tartoznak.

153 AJM KK3, 385.